

LICHAMELIJKHEID, RELIGIE EN GENDER
LANDELIJK ONDERZOEKSPROGRAMMA VROUWENSTUDIES
THEOLOGIE EN RELIGIEWETENSCHAP 1997-2001

1. INLEIDING

In het Landelijk Onderzoeksprogramma Vrouwenstudies Theologie werken onderzoeksters van alle faculteiten en universiteiten der Godgeleerdheid en Godsdienstwetenschappen in Nederland samen, alsmede gastonderzoeksters, freelance onderzoeksters en onderzoeksters verbonden aan het Dominicaans Studiecentrum in Nederland. Het in het programma gebundelde onderzoek is theologisch en religiewetenschappelijk van aard. Afstemming op andere geesteswetenschappelijke programma's, met name op het brede gebied van vrouwenstudies, wordt uitdrukkelijk nagestreefd.

Het programma is ondergebracht bij de Nederlandse Onderzoeksschool voor Theologie en Religiewetenschap (NOSTER). Het functioneert daar als een interdisciplinair programma, gedragen door de verschillende sectoren (resp. de literaire, de historische, de systematische en de empirische sector), waarin ook de samenwerking met andere onderzoekscholen (Agricola, ASCA, Ethiek en NOV) gestalte krijgt.

Het theologische en religiewetenschappelijke vrouwenstudiesonderzoek in Nederland is opgenomen in een veelheid van disciplinaire en interdisciplinaire onderzoeksprogramma's. Naast het voordeel van een sterke integratie biedt deze verspreiding echter ook het nadeel van dreigende versnippering. Vanuit de laatste onderzoeksvisitatie-commissie is dan ook aangedrongen op een sterkere profilering (VSNU, Research Assessment Theology, p.17).

De eerste onderzoeksvisitatie-commissie, de Verkenningscommissie Godgeleerdheid, had in 1989 vooral aangedrongen op het creëren van meer ruimte voor specifiek vrouwenstudies onderzoek, met name door het bewaken van de onderzoekstijd van de aangestelde docentes. In 1990 werd de Projectcommissie Vrouwenstudies Theologie in het leven geroepen, een interne adviescommissie van het STEGON (Stichting Theologisch en Godsdienstwetenschappelijk Onderzoek in Nederland, inmiddels opgegaan in de SFT, de Stichting Filosofie en Theologie). De taak van deze commissie was het naar aantal en kwaliteit optimaliseren van STEGON

projectaanvragen op het gebied van vrouwenstudies. Op initiatief van deze commissie is, onder auspiciën van de STEGON en in samenwerking van de faculteit van Godgeleerdheid en Godsdienstwetenschap van de RUG, een traject in gang gezet dat heeft geleid tot de formulering van het onderhavige onderzoeksprogramma. Dat werd het post-doc project 'Lichamelijkeid, religie en gender', waar voor een periode van vier jaar, twee post-doc onderzoekers halftijds zijn aangesteld.

Bij het samenstellen van dit programma is zowel in inhoudelijk als in formeel opzicht voortgebouwd op vormen van samenwerking die binnen het netwerk van de IWFT (de Interuniversitaire Werkgroep Feminisme en Theologie, opgericht in 1976) zijn opgebouwd. Met name de samenwerking binnen de OPP (de IWFT werkgroep Onderlinge Promotie Promoting) is van grote waarde geweest voor de uitbouw en profilering van het vakgebied. Het aantal leden dat sinds de oprichting van deze werkgroep in 1986 is gepromoveerd is aanzienlijk (zie de vier delen van *Proeven van Vrouwenstudies Theologie*, opgenomen in de reeks IIMO Research Publications).

In zekere zin betekende de formatieve fase van het onderhavige programma (1993-1997; concreet het post-doc project) een bestendiging en institutionalisering van gaande processen van profilering en concentratie. In de komende periode (1997-2001) richten wij ons op een meer gerichte inbreng vanuit Vrouwenstudies Theologie en religiewetenschap in het bredere veld van vrouwenstudies in Nederland, op een sterkere profilering en een grote inbreng van vrouwenstudies binnen theologie en religiewetenschap in Nederland, en op een verdergaande internationalisering.

2. WETENSCHAPPELIJKE MISSIE

2.1 *Vrouwenstudies*¹

Vrouwenstudies hebben betrekking op een relatief nieuw gebied van wetenschappelijk onderzoek, dat sinds de jaren zeventig zowel kwalitatief als kwantitatief een sterke groei heeft doorgemaakt. Deze wetenschap, die zowel disciplinegewijs als interdisciplinair wordt beoefend, heeft als doel inzicht te verschaffen in de wijze waarop 'gender' vorm krijgt in - en vorm geeft aan - uiteenlopende historische en hedendaagse maatschappelijke en religieuze processen, vertogen en symbolische representaties, en de machtsprocessen die daarbij werkzaam zijn.

1. De omschrijving van het vakgebied vrouwenstudies is grotendeels overgenomen uit het onderzoeksprogramma van de NOV, RUU maart 1994.

Het begrip 'gender' verwijst naar de wijze waarop in samenlevingen het sekseverschil op uiteenlopende en veranderlijke wijze betekenis krijgt toegekend. Gender is een cultureel en historisch product, dat een structureel bepalende rol vervult in maatschappelijke verhoudingen, religieuze stromingen en cultuurproducten. In vrouwenstudies worden de veranderende constructies van het 'sekseverschil' onderzocht en de gevolgen daarvan voor de verdeling tussen mannen en vrouwen van macht, invloed, cultureel prestige en toegang tot de economische hulpbronnen. Vrouwen worden daarbij opgevat als een complexe groep, die is gedifferentieerd naar o.a. etniciteit, sociale klasse, religie, seksuele oriëntatie en leeftijd.

In plaats van de tweeledige notie 'mannelijkheid' en 'vrouwelijkheid' te beschouwen als een maar voor één uitleg vatbare gegevenheid, is het sekseverschil juist het te onderzoeken object. Het oog wordt hier gericht op zowel de historische en culturele veranderlijkheid van deze twee categorieën als op hun voortdurende herformulering als oppositionele tweedeling. Wat vrouwenstudies fundamenteel wetenschappelijk ter discussie stellen is het dualistische en hiërarchische karakter van sociaal geconstrueerde sekseverschillen, sekse-identiteiten en sekseverhoudingen.

De aandacht voor gender vergroot ook het inzicht in de ordenende werking van andere culturele en maatschappelijke dualismen, bijvoorbeeld die van etniciteit, sociale klasse en seksuele oriëntatie. Vrouwenstudies werken vanuit de hypothese van een pluriforme werkelijkheid, waarin meerdere betekenisssystemen en waardetoekeningen bestaan. Dit heeft onder meer geleid tot een uitwerking van ideeën over gesitueerde kennis en tot een verdere reflectie op de normatieve dimensie van kennisverwerking. Ook hebben vrouwenstudies hierdoor een duidelijk multicultureel karakter gekregen.

2.2 *Vrouwenstudies Theologie en Religiewetenschap*

Vrouwenstudies Theologie en Religiewetenschap onderzoeken op grond van bovenstaande omschrijvingen uiteenlopende religieuze data en fenomenen onder het perspectief van gender en macht. Voor zover ook de bestaande theologie en godsdienstwetenschappen een actieve rol vervullen in de constructie en reproductie van sekseverschillen vormen zij eveneens een object van onderzoek. Evenals formele en informele religieuze voorstellingen en praktijken worden deze disciplines, en de kennis die zij genereren, in dit programma beschouwd als culturele constructies waarvan de gender- en machtsdimensies geanalyseerd kunnen worden. Op grond van dit onderzoek worden voorstellen gedaan tot bijstellingen, veranderingen en transformatie van bestaande 'gender-neutrale' kennis, methoden en praktijken.

Vrouwenstudies Theologie en Religiewetenschap worden vanuit een veelvoud van sub-disciplines beoefend. Vrouwenstudies systematische theologie, godsdienstfilosofie en ethiek hebben de gender- en machtsdimensies aangetoond van begrippen als zonde en genade, God en het goede. Op het gebied van vrouwenstudies bijbelwetenschappen is onder meer onderzoek verricht naar canonvorming en naar sporen van vrouwenteksten. Kerk- en godsdiensthistorisch onderzoek heeft een veelheid aan data over vergeten vrouwfiguren opgeleverd alsmede een nieuwe gender-specifieke lezing van reeds lang beschikbare data. Op het terrein van de praktische theologie is de sekse van pastor en hulpvrager verdisconteerd in de reflectie op pastorale processen en in de vergelijkende godsdienstwetenschap is gewezen op het de religie van vrouwen uitsluitende karakter van gehanteerde religie-begrippen. Het vakgebied Vrouwenstudies Theologie en Religiewetenschap bestaat echter niet uit een optelsom van disciplinegewijs onderzoek, maar is principieel interdisciplinair. Enerzijds is er de vanzelfsprekende, onmisbare betrokkenheid op en uitwisseling met vrouwenstudies binnen de verschillende (sub-)disciplines. Anderzijds is er een dusdanige samenhang in vraag- en probleemstellingen dat daarmee de gangbare indelingen ter discussie komen te staan. Het rigide vasthouden aan de gangbare indelingen zou het onderzoek naar het 'gendervraagstuk' belemmeren.

2.3 Vraag- en doelstelling van het programma

De in het programma participerende onderzoeksters nemen vanuit hun diversiteit in disciplines, benaderingen en onderzoeksmethoden de volgende overkoepelende *onderzoeksvragen* tot uitgangspunt:

** Via welke processen werkt gender als een belangrijk structurerend principe in de vorming, werking en waardering van als religieus aangemerkte dan wel aan te merken mythen, riten en voorstellingen, en hoe zijn deze processen te verklaren?*

** Tot welke bijstellingen, veranderingen in en transformaties van bestaande 'gender-neutrale' kennis, methoden en praktijken geeft deze gender-analyse aanleiding?*

De *doelstelling* is om aan de hand van deze vragen te komen tot gefundeerde theorievorming over de wisselwerking van gender en religie in maatschappelijke en wetenschappelijke praktijken. Dit is gekoppeld aan een streven naar herdefiniëringen van religie en religiewetenschap en naar transformaties van religieuze tekensystemen.

Feministische herdefiniëringen van religie ontstaan vanuit kritische analyses, veelal in samenhang met het persoonlijke en experimentele en

ondermijnen gevestigde onderscheidingen als die tussen theologie en godsdienstwetenschap. Een gemeenschappelijk element in feministische transformaties van religie(-wetenschap) is een beroep op de functie die religie(-wetenschap) pretendeert te vervullen: het geven van vorm, waarde en richting aan het leven. Vandaar dat in het begrip van religie allereerst functionele componenten nadruk krijgen: religie als bindend en bevrijdend, als tegelijkertijd zin-stichtend en zin-doorbrekend.

Religieuze tradities bestaan uit mythen, ritën, voorstellingen en concepten. Inzicht in het androcentrische karakter van deze bestanddelen heeft geleid tot een zoeken naar nieuwe, zowel historische als eigentijdse, bronnen. Soms worden die gevonden in vergeten of gemarginaliseerde elementen van de grote religieuze tradities, soms ook in materiaal dat binnen deze tradities niet als religieus wordt erkend.

3. ONDERZOEKSTHEMATIEK 1997-2001

3.1 Lichamelijkheid, Religie en Gender

In aansluiting op actueel geesteswetenschappelijke onderzoek is voor de periode 1997-2001 gekozen voor de thematiek van 'Lichamelijkheid, Religie en Gender'. Lichamelijkheid vormt in de vertogen die het westerse denken structureren de negatieve tegenpool van geestelijkheid. De dominantie van het geest/lichaam dualisme heeft het bijkans onmogelijk gemaakt het lichaam te denken. Nu het denken zichzelf tot probleem is geworden (de crisis van het Verlichtingsdenken) kijkt men in de richting van lichamelijkheid voor een oplossing.

De aandacht voor het lichaam in feministische theologische en filosofische studies wortelt in de intellectuele pogingen die worden ondernomen om dualismen, respectievelijk bináire categorieën te deconstrueren en te transformeren. In toenemende mate wordt erkend dat pogingen binaire categorieën te doorbreken deze ook steeds opnieuw reproduceren (Butler, Cooley, Grosz, Prosser MacDonald). Vanuit de hypothese dat dit feministisch/postmodernistisch vertoog over subjectiviteit een ambivalent begrip van lichamelijkheid vertoont dat vergelijkbaar is met het religiebegrip in feministisch-theologische teksten (het lichaam als drager en als generator van betekenissen, als zingevend en -ondermijnend, als maakbaar en breekbaar, als cultureel en biologisch en tegelijkertijd als ontsnappend aan al deze categorieën) zullen theologische discussies over religie worden betrokken op postmodernistische discussies over lichamelijkheid. Bijvoorbeeld: welke gedachtenpatronen uit beide vertogen zijn overdraagbaar? Is

de actuele aandacht voor het lichaam een vorm van religie? Hoe verhoudt transcendentie zich tot lichamelijkheid?

De opvoering van het lichaam in theologische en filosofische verhandelingen gaat niet zelden gepaard met het ondergronds gaan van 'de ander'. Ook hier liggen vragen die uitwerking verdienen. Hoe het 'eigen' lichaam als context en de contextualiteit van lichamelijke subjecten samen te denken? Hoe kunnen vanuit een theorie waarin lichamelijkheid is verdisconteerd vragen naar relationaliteit en gemeenschap, naar recht en macht opnieuw worden gearticuleerd?

De vragen waartoe de introductie van noties van lichamelijkheid en geslachtelijkheid leidt binnen vertogen over subjectiviteit en transcendentie worden binnen het programma enerzijds uitgewerkt in systematisch-theologische en filosofische deelprojecten, anderzijds in onderzoek naar overgeleverde en experimentele religieuze representaties van lichamelijkheid in teksten, beelden, symbolen, rituelen, kunst en literatuur. Het accent zal daarbij liggen bij representaties van lichamelijkheid met een transformerend potentieel ten aanzien van heersende culturele en religieuze coderingen.

3.2 Wetenschappelijke achtergrond

Binnen vrouwenstudies is lichamelijkheid breed bediscussieerd. Aanvankelijk lag het accent op het zoeken naar conceptuele kaders voor een spreken over lichamelijkheid (lichamelijkheid als thema). Gegeven het sterk geseksueerde karakter van de term - lichamelijkheid wordt eerder met vrouwen en vrouwelijkheid in verband gebracht dan met mannen en mannelijkheid - paste dit onderzoek in onderzoek naar constructies van vrouwelijkheid. Daarnaast sloot het aan bij door de vrouwenbeweging aangedragen items als vrouwelijke seksualiteit, incest, abortus en nieuwe voortplantingstechnieken. Gaandeweg is het accent verschoven naar lichamelijkheid als concept, naar een poging lichamelijkheid te verdisconteren in theorievorming. 'Lichamelijkheid' fungeert dan enerzijds als een rem op abstractie en valse universalisering, anderzijds als motor voor kritische/creatieve verbeeldingen van vrouwelijke subjectiviteit en een vrouwelijk symbolisch universum. Van recente datum is de problematisering van lichamelijkheid als zodanig, onder meer tot uiting komend in de hernieuwde problematisering van het binnen vrouwenstudies gevestigde sex/gender onderscheid. Krijgt het sekse-verschil niet pas betekenis als sociaal-cultureel onderscheid en is sekse niet evenzeer een constructie als gender?

De hierboven geschetste ontwikkelingen - van lichamelijkheid als thema naar lichamelijkheid als concept, naar een problematisering van lichamelijkheid als zodanig - zijn niet zozeer elkaar opvolgende stadia in

theorievorming als wel accent-verschuivingen binnen en tussen interdependente onderzoekslijnen die ook een eigenstandige ontwikkeling volgen. In het onderzoeksprogramma Lichamelijkheid, Religie en Gender worden deze onderzoekslijnen op elkaar betrokken en vervolgd in kritisch/creatieve bijdragen aan het theologische en godsdienstwetenschappelijke denken over religie.

De termen lichamelijkheid, religie en gender staan zelf in dit programma ter discussie. Inzake lichamelijkheid wordt gezocht naar een wijze van conceptualiseren die aan de Scylla en Charybdis van essentialisme en constructivisme weet te ontsnappen. Inzake religie wordt gezocht naar een religiebegrif dat zowel functioneel is als inhoudelijk. Inzake gender, opgevat als sociaal geconstrueerd, variabel sekse-verschil, wordt gezocht naar een term die niet als tegenpool een onveranderlijke biologische basis suggereert. In het op elkaar betrekken van (theorievorming over) lichamelijkheid, religie en gender komen vragen op die binnen het programma rond twee interacterende focalisatiepunten geordend zijn:

3.3 Focalisatie-punten

3.3.1 Dualistisch denken en gender-constructies

Veel feministisch-theologische interesse in het lichaam stoelt op een kritische analyse van het lichaam-geest dualisme. Theologes zo verschillend als Rosemary Radford Ruether en Carol P. Christ benadrukken de relatie tussen dualistisch denken in termen van geest-lichaam en cultuur-natuur enerzijds, en het man-vrouwonderscheid anderzijds. Zij bepleiten een revaluatie van het lichaam en de natuur als een manier om aan hiërarchische man-vrouwopposities te ontsnappen. De impliciete vooronderstelling van deze voorstellen is dat met de opheffing van het lichaam-geest dualisme de hiërarchische man-vrouw oppositie en de daaraan verbonden sociale onrechtvaardigheid als vanzelf ook zullen verdwijnen. Er zijn echter principiële en praktische redenen om deze vooronderstelling te betwijfelen. Ten eerste zijn er religieuze tradities die minder uitgesproken dualistisch zijn als de christelijke traditie verondersteld wordt te zijn, die niet minder onderdrukkend zijn ten aanzien van vrouwen. Een veelheid aan studies op het gebied van het Jodendom, Boeddhisme en Hindoeïsme heeft dit aangetoond.

Ten tweede, als we op één lijn met het hedendaagse filosofische en feministische denken een deconstructie van de geest/lichaam oppositie bepleiten, hoe kunnen we dan reflecteren op onmiskenbare ervaringen van een onderscheid tussen 'lichaam' en 'geest'? Welke uiteenlopende ervaringen zijn in verschillende vertogen in termen van het geest-lichaam-

onderscheid uitgedrukt? Op welke wijze is dit onderscheid in deze vertogen verbonden met genderconstructies? Welke alternatieve termen zijn er om te spreken over ambivalente ervaringen van verandering, kwetsbaarheid en eindigheid?

3.3.2 *Het lichaam van vrouwen als markering van grenzen*

Vrouwenlichamen functioneren vaak als topos van identiteit, als grensteken tussen en binnen door mannen gedomineerde, religieuze groepen en groeperingen. In het programma zullen de complexe symbolische betekenissen die op het lichaam van vrouwen zijn geschreven worden onderzocht in relatie tot hun sociaalculturele en sociaalpolitieke context. De verwevenheid tussen wereldwijd geweld tegen vrouwen en representaties van vrouwenlichamen in religieuze tekensystemen en rituele praktijken vereist enerzijds nieuw onderzoek, anderzijds synthetiserende studies van reeds afgesloten onderzoek. Welke representaties van vrouwenlichamen zijn gangbaar in debatten over de ordinatie van vrouwen, over vrouwenbesnijdenis en over reinheidswetten en gewoonten binnen verschillende religieuze tradities. Op welke onderscheiden wijzen functioneert het lichaam van vrouwen hierin als markering van grenzen? Op welke wijze frustreren representaties van vrouwenlichamen interreligieuze dialogen? Een mondiaal engagement binnen Vrouwenstudies Theologie en Religiewetenschap dient te rekenen met het gegeven dat representaties van vrouwen ook tussen vrouwen onderling werken als een verdeel-en-heersmechanisme, waarmee uiteindelijk geweld tegen andere vrouwen wordt gerechtvaardigd. Anderzijds geeft ook het enthousiasme waarmee het afgelopen decennium binnen vrouwenstudies verschillen tussen vrouwen niet alleen erkend maar ook bevestigd worden te denken, evenals de scheidende kracht van beelden van de Godin of van godinnen in mono-theïstische contexten. Welk belang hebben vrouwen binnen specifieke religieuze tradities zelf bij welke verschillen? In hoeverre benoemen zij deze verschillen als religieuze verschillen en schrijven ook zij deze verschillen op haar eigen lichaam?

3.4 *Deelprojecten*

Dr. J.J. Bekkenkamp, UvA, ASCA, 0,2 fte

Titel: Paradoxen van zin in moderne literatuur

Korte karakteristiek: In dit project wordt een poging ondernomen het lichaam/geest dualisme als gearticuleerd in de Westerse filosofische en theologische traditie en doorwerkend in massamediale producties (als *Another Woman* van Woody Allen en *Breaking the Waves* van Lars van Trier) te herformuleren vanuit moderne, door vrouwen geschreven literatuur. De hypothese is dat ervaringen van afstand van het 'ik' tot het 'eigen' lichaam dan wel tot het 'eigen' denken in deze

literatuur minder in dualistische en meer in paradoxale termen worden gearticuleerd. Deze hypothese zal worden onderzocht in de poëzie van Adrienne Rich (1930-) en Anne Sexton (1928-1974).

Dr. K.E. Biezeveld, RUL/HTWI, NOSTER, 0,4 fte

Titel: Triniteit en gender

Korte karakteristiek: In actuele christelijke theologische discussies is, in antwoord op monisme- en dualismekritiek, een hernieuwde aandacht voor de triniteitsleer waarneembaar. In dit project wordt onderzocht op welke wijze gender wordt gehanteerd in de formulering en explicitering van de leer van de triniteit. Object van onderzoek zijn teksten uit de traditie van de kerk, met name de eerste formuleringen van de leer van de triniteit, en die teksten van hedendaagse theologen waarin wordt gereageerd op vanuit feministisch perspectief geformuleerde kritiek op deze vorm van spreken over God.

Drs. H. Blankers, KUN, NOSTER, 0,8 fte

Titel: Pijn en genot bij Teresa van Avila (1515-1582). Een hermeneutisch-feministisch onderzoek naar lichamelijke binnen mystieke teksten.

Korte karakteristiek: In dit onderzoek gaat het om de vraag hoe pijn en genot bij Teresa van Avila te interpreteren met behoud van de lichamelijke dimensie van Teresa's ervaren en rekening houdend met de specificiteit van mystieke ervaringsprocessen zoals deze in mystieke teksten uitgedrukt worden. Doel is te komen tot een aanzet voor een hermeneutisch-feministische leeswijze van mystieke teksten, die de tekst centraal stelt om daardoor een bijdrage te leveren aan de wetenschappelijke discussie over het verstaan van lichamelijke binnen mystieke ervaringen.

Prof.dr. R. Bons-Storm, RUG, NOSTER, 0,4 fte

Titel: Pastoraat en oude vrouwen

Korte karakteristiek: Centraal in dit onderzoek staat de vraag naar de lichaamsbeleving van oudere Nederlandse protestantse vrouwen in de context van haar socialisatie binnen de christelijke traditie. Hoe kan het pastoraat in een goed verstaan van de situatie van oudere vrouwen met haar op weg gaan naar een beleving van heelheid in Gods naam? De hypothese die aan het onderzoek ten grondslag ligt, is dat oude vrouwen wel diep bepaald zijn door representaties van haar lichamelijke in religie en cultuur, maar dikwijls meer subjectkwaliteit hebben dan in de pastoraatsliteratuur wordt verondersteld. De onderzoeksgroep wordt gevormd door dertig vrouwen van boven de zestig (onderverdeeld in drie subgroepen: 60-65 jaar; 65-70 jaar; 75 jaar en ouder)

Dr. R. van den Brandt, UvA, gastonderzoeker

Titel: Vervreemding en eenwording in moderne literatuur.

Prof. dr. A. Brenner, UvA, NOSTER/ASCA, 0,4 fte

Titel: The gendering and theologizing of corporeality in the Hebrew Bible.

Drs. D. Dijk, ThUK, 0,2 fte

Titel: Spreken van God in de christelijke liturgie.

Korte karakteristiek: In het project wordt onderzocht op welke gronden protestantse liturgisten in de V.S. uitsluitend mannelijk spreken over God in de liturgie afwijzen en welke alternatieven zij voorstellen. Welke rol spelen lichamelijke en gender zowel in hun ideologiekritiek als in hun nieuwe ontwerpen en hoe werken deze factoren op elkaar in?

Drs. M. van Dijk

Titel: Legendes van de Heilige Barbara als voorbeeld voor vrouwelijke religieuzen.

Korte karakteristiek: In het leven van mannelijke en vrouwelijke religieuzen speelde het lezen van geestelijke literatuur een hoofdrol. Zij werden aangespoord zich door middel van studie om te vormen van een wereldgerichte, zondige mens tot een werkelijk religieuze mens naar model van Jezus Christus. Heiligen belichamen dit model op de meest perfecte wijze. Heiligenlevens behoren dan ook tot het belangrijkste vormingsmateriaal voor vijftiende-eeuwse religieuzen.

Welke rol speelt het lichaam van heiligen? In hoeverre is het lichaam een medium voor het goddelijke? Aan welke voorwaarden moet het dan voldoen? Wat is mannelijk of vrouwelijk in verband met het lichaam van Christus of het lichaam van heiligen? En in hoeverre kunnen die constructies dienen als voorbeeld voor vijftiende-eeuwse religieuzen?

Dr. G. Dresen, KUN, 0,2 fte

Titel: Lichamelijke en gender in de rooms-katholieke traditie.

Korte karakteristiek: In dit project worden, via verschillende moraalhistorische themata, de ambivalente (positieve en negatieve) waarderingen van het lichaam in de r.-k. traditie, en de genderspecifieke achtergrond en uitwerking daarvan, onderzocht.

Drs. F. Dröes, UvA, ASCA, gastonderzoeker

Titel: Religie en beeldende kunst.

Korte karakteristiek: In dit project wordt onderzocht hoe in door vrouwen vormgegeven hedendaagse beeldende kunst noties als transcendentie, werkelijkheid, traditie en gemeenschap verbeeld worden en wordt nagedacht over de vraag wat dat betekent voor theologie/religie.

Drs. H. Elgersma, RUG 0,8 fte

Titel: Pastoraat aan incestslachtoffers.

Korte karakteristiek: In dit onderzoek gaat het om de vraag hoe een helend pastoraat aan incestslachtoffers er uit zou moeten zien. Wat betekent het voor theologie en pastoraat als ingezet wordt bij de epistemologie van het gebroken lichaam. Welke vragen zijn te stellen aan theologie en pastoraat vanuit de concrete ervaringen van lichamelijke en seksueel geweld, wanneer de lichamelijke

integriteit van vrouwen wordt geschonden. Het onderzoek omvat een theoretisch en een empirisch deel.

Dr. M. de Haardt, TFT, NOSTER, 0,2 fte

Titel: Eindigheid en Transcendentie.

Korte karakteristiek: In dit project staan de vragen naar de theologische implicaties van feministische affirmaties van eindigheid, lichamelijkheid en de 'goedheid' van het leven centraal. Er wordt een toespitsing gemaakt op de relatie van deze noties tot de grenzen en mogelijkheden van het spreken over God, incarnatie en genade en de daarmee verbonden godsconcepten.

Dr. A. van Heijst, TFT, 0,2 fte

Titel: Ontwikkeling van een theologische zorgethiek/ontwikkelingen in de feministische ethiek.

Korte karakteristiek: In aansluiting bij de feministische 'ethic of care' wordt onderzocht op welke wijze vrouwen, in het bijzonder vrouwelijke religieuzen van de actieve congregaties, zorg hebben opgevat en vormgegeven in de negentiende-eeuwse christelijke charitastraditie. Welke rol speelde lichamelijkheid, zowel de lichamelijkheid van de zusters zelf als de lichamelijkheid van de aan haar zorg toevertrouwd, in haar concept van charitas? Het onderzoek beoogt de zorgethiek te verrijken met een historische en theologische benadering.

Drs. M. Kalsky, Dominicaans Studiecentrum, 0,2 fte

Titel: Het gekruisigde lichaam.

Korte karakteristiek: In dit onderzoek staat de verhouding van de klassiek-theologische thema's kruisiging en opstanding vanuit een feministisch perspectief centraal. De vraag is in hoeverre in feministisch-theologische literatuur de visie op kruisiging en opstanding bepaald wordt door de traditionele opposities van lichaam/geest en immanentie/transcendentie. Dit project maakt deel uit van een groter systematisch-theologisch onderzoek naar de christologie vanuit oecumenisch-feministisch perspectief.

Dr. A.M. Korte, KTU, NOSTER, 0,4 fte

Titel: Lichamelijkheid als hermeneutisch-theologische categorie.

Korte karakteristiek: Dit project richt zich op theologische betekenisgeving aan menselijke materialiteit (als object, subject en metafoor), in het bijzonder aan vrouwelijke lichamelijkheid. De problematische relatie tussen vrouwelijke lichamelijkheid en sacraliteit (in bronteksten, theologie en ritueel) is vertrekpunt voor dit onderzoek. Dit onderzoek heeft als werkhypothese dat niet andere of nieuwe conceptualiseringen van 'het' menselijk lichaam hier uitkomst kunnen bieden, maar het gebruik en verdere doordenking van lichamelijkheid als een hermeneutische categorie. Doel van dit onderzoek is bij te dragen aan reflectie over God en aan theologische antropologie in vervolg op de aanzetten hiervoor vanuit systematisch-theologische vrouwenstudies.

Dr. E. Maeckelberghe, RUG, 0,2 fte

Titel: Van onbelichaamde autonomie naar begrensde kwetsbaarheid.

Korte karakteristiek: Dit project is een exploratie van *moral identity*. Hiertoe wordt de idee van het autonome subject van de liberale ethiek, waarin de verhouding tot het lichaam wordt gezien als instrumenteel en beheersbaar, opnieuw gelezen vanuit de roman 'The Millstone' van Margaret Drabble. Gezocht wordt naar een interpretatiekader met betrekking tot het omgaan met menselijke kwetsbaarheid en afhankelijkheid.

Drs. M. Merckx, Dominicaans Studiecentrum, 0,4 fte.

Titel: Sacramenten als lichaamstaal

Korte karakteristiek: Feministisch systematisch theologisch onderzoek naar de consequenties van de discussies over de beleving en betekenis van het seksespecifieke lichaam voor het reflecteren op sacramenten. Sacramenten-theologische probleemstellingen en feministisch-theologische discussies over het lichaam worden als vindplaatsen van de spanningsverhouding tussen werkelijkheid en beeld, en van de spanningsverhouding tussen het alledaagse en het heilige onderzocht en met elkaar in verband gebracht.

Prof.dr. H. Meyer-Wilmes, KUN, NOSTER, 0,2 fte

Titel: Subjectiviteits- en perspectiefretoriken binnen feministisch-theologische discussie.

Korte karakteristiek: Binnen de feministische (theologische) discussie wordt er hartstochtelijk over verbondenheid en verschillen tussen vrouwen gediscussieerd. Deze discussie maakt het moeilijk een collectief subject als dra(a)g(st)er van verandering (ethiek en politiek) en denken (kenleer, antropologie) te claimen. Dat lijkt voor een maatschappij-analyse en voor religieus spreken over de mens-wereld-godverhouding onmisbaar. Hier wordt een poging gedaan om vanuit deze discussies een 'perspectivistische' (contextuele) subjectiviteit te schematiseren die niet slechts problematiseert maar ook identificeert.

Drs. M. Misset-van de Weg, UU, NOSTER, 0,8 fte

Titel: Sarah en Thecla als geloofsmodellen: betekenis, doel en achtergronden van 1 Petrus 2:11-3:12 en de Acta Theclae

Korte karakteristiek: Doel van het onderzoek is het uitbreiden van onze wetenschappelijke kennis omtrent de positie en de functies van vrouwen in de vroeg-christelijke gemeenschappen in de eerste en tweede eeuw van onze jaartelling door een bestudering vanuit synchronisch en diachronisch perspectief van een nieuwtestamentische passage (1 Petrus 2:11-3:12) en een apocryphon (Acta Thecla), waarin op twee geheel verschillende wijzen twee vrouwen als geloofsmodel worden gepresenteerd.

Drs. A.C. Mulder, Dominicaans Studiecentrum, 0,4 fte

Titel: Incarnation as hermeneutical key for a reading of Luce Irigaray's texts.

Korte karakteristiek: This project starts from the hypothesis that the three binary oppositions mind-body, God-wo/man, transcendence-immanence, unified in the concept of incarnation, will change configuration when the relation of the mind-body pairs is conceptualised differently, as this pair forms the hinge of the concept of incarnation. The notion of sexual difference as developed by Luce Irigaray, changes the configuration of the mind-body pair and consequently of the two other pairs as well, which will be shown in this project by a close-reading of her texts and a reflection upon the relevance of her work for feminist theological discussions.

Drs. A. Passenier, UU, NOSTER, 0,8 fte

Titel: Lichamelijkheid in teksten van middeleeuwse mystica's.

Korte karakteristiek: Dit onderzoek richt zich tegen stereotyperingen in de beeldvorming van middeleeuwse vrouwenmystiek versus dominante kerkelijke leer als lichamenlijk en affectief versus geestelijk en gevoelsarm. Onderzocht wordt welke rol lichamenlijkheid speelt in teksten van middeleeuwse vrouwen zelf. In hoeverre wordt het lichaam voorgesteld als medium van communicatie en vereniging met het goddelijke? In hoeverre wordt het goddelijke gedefinieerd als lichamenlijk? Wat betekent een en ander voor de verhouding tot concrete vrouwenlichamen? Waarin verschillen teksten van vrouwen op dit punt? Welke spiritualiteit en theologische articulaties van vrouwen werden gesanctioneerd en welke niet? In hoeverre is lichamenlijkheid gekoppeld aan 'genre' en pas indirect aan 'gender'?

Dr. Ch. Safrai, KTU, NOSTER, 0,4 fte

Titel: 'Women Rabbis'.

Korte karakteristiek: In dit project worden de elementen uit de rabbijnse literatuur bestudeerd die betrekking hebben op het fysiek functioneren van vrouwen. Het gaat daarbij onder meer om de maatschappelijke religieuze positie van vrouwen, om cultureel religieuze stereotypen, en om activiteiten die in de hallacha betrekking hebben op 'vrouwenzaken'(menstruatie, geboorte en seksualiteit). De belangrijkste bron van onderzoek vormt een specifiek subgenre van rabbijnse literatuur, de zogenaamde 'Discussies' tussen rabbijnen en vrouwen. Het onderzoek spitst zich toe op de vraag hoe vrouwen enerzijds geacht werden het jodendom te belichamen, anderzijds fysiek niet in staat geacht werden hierbinnen bepaalde lerende en rituele functies uit te oefenen.

Dr. J. Siebert-Hommes, UvA, NOSTER, 0,2 fte

Titel: Women's Bodies and Religious Boundaries.

Korte karakteristiek: Het project behelst een genderspecifieke lezing van vrouwelijke metaforen in profetische teksten. De aandacht is speciaal gericht op de wijze waarop lichamen van vrouwen functioneren als een topos van identiteit en een teken van onderscheid. Welke representaties van vrouwen worden gebruikt in de metaforische taal van profetische teksten?

Dr. I. van der Spek, UvA, ASCA, 0,8 fte

Titel: Transfiguraties en metamorfosen in ex/centrische literaire teksten als knooppunten van religieuze verbeelding.

Korte karakteristiek: Een onderzoek naar de theologische betekenis van metamorfosen en transfiguraties als knooppunten van overgeleverde en experimentele religieuze verbeelding in romans van Rhoda Lerman, Salman Rushdie, Ben Okri en Toni Morrison. In dialoog met de literaire teksten wordt gereflecteerd op de begrippen lichamelijke en transcendentie vanuit een feministische en multiculturele theologische interesse.

Dr. C. Vander Stichele, UvA, ASCA, 0,2 fte

Titel: Betekenissen van lichamelijke in het Nieuwe Testament.

Korte karakteristiek: Onderzoek naar de antropologische presupposities betreffende het lichaam in nieuwtestamentische teksten, met als zwaartepunten de relatie tussen sekse/gender en lichamelijke en het lichamelijke karakter van de opstanding. Aandacht gaat daarbij in het bijzonder uit naar het al dan niet dualistisch karakter van de geïmpliceerde antropologieën en naar te signaleren grens-ervaringen, zowel tussen immanentie en transcendentie als tussen sekse en gender.

Dr. L. Troch, KUN, NOSTER, 0,1 fte

Titel: Contextualiteit en subjectdiscussies in processen van bevrijding en theologische symbolisering.

Korte karakteristiek: In dit project staat het onderzoek naar de relatie tussen de claim van contextualiteit en de opvattingen over subject centraal, met name wat betreft de implicaties van deze samenhang voor de symbolisering van zonde en bevrijding.

Drs. M. Verhoeven, TFT, 0,8 fte

Titel: Nataliteit bij Hannah Arendt en binnen vrouwenstudies.

Korte karakteristiek: Nataliteit wijsgerig benaderd: een historisch, systematisch onderzoek naar het nataliteitsbegrip. Doelstelling van dit onderzoek is om middels een analyse van het nataliteitsconcept bij Hannah Arendt en een vergelijking met opvattingen omtrent geboorte, moederschap en aanverwante begrippen binnen verschillende disciplines van vrouwenstudies, te komen tot een bredere lokatie van het nataliteitsconcept als centrale categorie in de wijsgerige reflectie op menselijke eindigheid.

Drs. L. Wilkens, buitenpromovenda

Titel: Een geleerde geneesvrouw: de medische geschriften van Hildegard van Bingen in historische en theologisch perspectief.

4. FORMELE UITGANGSPUNTEN

De opzet van het programma is 'strategisch' en 'trendsettend', in die zin dat het uitgaat van bestaande lijnen binnen het Nederlandse religiewetenschappelijke en theologisch onderzoek (NOSTER, Agricola, ASCA en de onderzoeksschool Ethiek). Feitelijk gaat het om de *formalisering* van een binnen Vrouwenstudies Theologie reeds *bestaande praktijk*: samenwerking binnen een interdisciplinair en interscholair onderzoeksproject. Deze vorm van samenwerking, zowel binnen de verschillende disciplines van een school als tussen scholen, wordt momenteel ook door genoemde onderzoeksscholen nagestreefd.

* Het programma is ondergebracht bij de *Nederlandse Onderzoeksschool voor Theologie en Religiewetenschap* (NOSTER). Het functioneert daar als een interdisciplinair programma, gedragen door de verschillende sectoren (resp. de literaire, de historische, de systematische en de empirische sector), waarin ook de samenwerking met andere onderzoeksscholen (Agricola, ASCA, Ethiek en NOV) gestalte krijgt.

* Het in het programma gebundelde onderzoek is theologisch en religiewetenschappelijk van aard. Afstemming op andere geesteswetenschappelijke programma's, met name op het brede gebied van vrouwenstudies (NOV), wordt uitdrukkelijk nagestreefd.

* Het programma is *niet-concurrerend* of annexerend ten opzichte van andere onderzoeksprogramma's. Het omvat projecten die ook elders een rol spelen in andere verbanden van onderzoeksscholen, onderzoeksprogramma's en onderzoeksinstituten. Door ingebracht te worden op het podium van dit programma Vrouwenstudies Theologie wordt het interdisciplinaire en brede karakter van Vrouwenstudies Theologie veilig gesteld en uitgebouwd en het vasthouden aan genderspecifieke vraagstellingen gewaarborgd.

* Het programma is *vakprofielerend*. Door het landelijk onderzoeksprogramma behoudt en verkrijgt het in menig opzicht opgedeelde en daardoor veelal versnipperde vak Vrouwenstudies Theologie in Nederland een eigen gezicht. Het programma heeft daarmee het karakter van een platform- of podiumprogramma.

Vandaar dient het programma als basis voor (het formaliseren van) internationale samenwerking.

5. LOOPTIJD, LEIDING EN WERKWIJZE

De ontwikkelings- en oprichtingsfase van het programma liep van december 1993 tot december 1997. De idee is het programma vervolgens te faseren in perioden van vier jaar. De specifieke onderzoeksthematiek zou dan per periode kunnen wisselen, of op zijn minst bijgesteld worden. De uitvoeringsfase van het project 'Lichamelijkeid, religie en gender' is derhalve gepland van december 1997 tot december 2001.

5.1 Leiding en werkwijze

De coördinatie van het onderzoeksprogramma was in de ontwikkelings- en oprichtingsfase in handen van dr. J. Bekkenkamp en dr. M. de Haardt, die daartoe beiden halftijds waren aangesteld. De uiteindelijke coördinatie dient in handen te liggen van een nieuw aan te stellen regulier hoogleraar Vrouwenstudies Theologie (UU?), in samenwerking met de bijzondere hoogleraren Vrouwenstudies Theologie van de RUG, de KUN en mogelijk op afzienbare termijn KTU. Voor de continuïteit en de toekomstige programmatische ontwikkelingen op het vakgebied is het wenselijk op termijn te komen tot de inrichting van een (interuniversitair) Instituut voor Vrouwenstudies Theologie Nederland.

* Tijdens de ontwikkelingsfase is een begin gemaakt met de organisatie van driemaandelijks *onderzoekscolloquia*. Deze zullen worden gecontinueerd. Op deze colloquia vindt uitwisseling plaats van onderzoeksresultaten. Senior en junior onderzoekers presenteren op het thema gericht lopend onderzoek, waarover vervolgens wordt gediscussieerd. Sleutelteksten voor de onderzoeksthematiek worden gezamenlijk geselecteerd en bestudeerd.

* Incidenteel maar minimaal eens per jaar wordt een internationaal gerenommeerde wetenschapster op het terrein van Vrouwenstudies Theologie/-Religiewetenschap uitgenodigd. Deze bijeenkomsten hebben het karakter van *masterclasses*.

* Eens in de vier jaar wordt een *internationaal congres* of symposium georganiseerd. Het eerste congres, ter afsluiting van de oprichtings-/ontwikkelingsfase van het programma, vond plaats van 17 tot 19 december 1997 in Nieuweschans (Groningen). Deze conferentie onderscheidde zich van andere congressen binnen of vanuit dit vakgebied in Europa door (a) het strikt wetenschappelijk karakter van de conferentie; (b) het specifiek feministische karakter van het gepresenteerde en uit te wisselen onderzoek en (c) de sterke gerichtheid op internationale samenwerking.

* Jaarlijks wordt in de eerste volle week van januari een *studieweek* georganiseerd voor alle onderzoeksters op het terrein. Deze weken zijn

niet specifiek op de onderzoeksthematiek gericht, maar dienen (a) voor zelfstudie; (b) voor individuele begeleiding van junior-onderzoeksters en (c) voor een vrije gedachtenuitwisseling over mogelijk nieuwe onderzoeksthematieken.

5.2 Output

Eind 1997 is een bundel verschenen waarin het onderzoek dat vanuit het programma i.o is opgezet en uitgevoerd wordt gepresenteerd (*Begin with the Body: Corporeality, Religion and Gender*, Leuven 1997). Het is een eerste gezamenlijk internationale presentatie van Nederlands Vrouwenstudies Theologieonderzoek. De idee is deze bundel de eerste te laten zijn in een, onder redactie van de programmaleiding, te verschijnen reeks. Naast deze gezamenlijke producten zijn voorts dissertaties, artikelen, bundels en monografieën rond deelthema's voorzien.

6. NATIONALE EN INTERNATIONALE SAMENWERKING

6.1 Landelijke positiebepaling

In het Landelijk Onderzoeksprogramma Vrouwenstudies Theologie werken onderzoeksters van alle faculteiten en universiteiten der Godgeleerdheid en Godsdienstwetenschappen in Nederland samen, alsmede gastonderzoeksters, free-lance onderzoeksters en onderzoeksters verbonden aan het Dominicaans Studiecentrum in Nederland.

Het programma staat de komende jaren open voor onderzoek(st)ers en onderzoeksgroepen die lid of onderdeel zijn van een erkende onderzoeksschool, of die voldoen aan de kwalificatie-eisen zoals deze door NOSTER worden gehanteerd.

Op grond van betrokkenheid op vrouwenstudiesonderzoek op een breder terrein dan dat van de theologie en religiewetenschap wordt een structurele samenwerking met de NOV nagestreefd. Deze kan gestalte krijgen in gedeelde opleidingstrajecten voor individuele promovendi en in het op onderdelen gezamenlijk ontwikkelen van cursusaanbod en themadagen.

Andere samenwerkingsverbanden dan die met de instituten en onderzoeksscholen van de participerende onderzoeksters zullen een meer incidenteel karakter dragen, in die zin dat ze zullen wisselen met de onderzoeksthematiek.

6.2 *Internationale samenwerking*

Als herkenbare nationale bundeling van vrouwenstudiesonderzoek op het terrein van theologie en religiewetenschap streeft het programma uitdrukkelijk internationalisering na. Daarbij zal worden voortgebouwd op een aantal initiatieven en contacten uit het recente verleden.

Allereerst bestaat er sinds 1985 de European Society of Women in Theological Research. Nederlandse onderzoeksters waren betrokken bij de oprichting van deze organisatie en hebben hier van meet af aan bestuursfuncties in vervuld. Op de tweejaarlijkse congressen van de ESWTR is Nederland altijd sterk vertegenwoordigd. Het Nederlandse onderzoek is hier zowel gepresenteerd in een grote hoeveelheid van papers en mini-lectures, als bij monde van workshopleidsters en hoofdsprekers. De tweede conferentie, gehouden in Helvoirt, was volledig georganiseerd door de Nederlandse afdeling.

Uit de intensieve samenwerking binnen de ESWTR is veel onderzoekssamenwerking op individueel niveau voortgekomen. Voorts is de afgelopen jaren ook een groot aantal contacten gelegd vanuit de deelname van individuele programmaleden aan cursussen en congressen op het vlak van haar specifieke discipline (AAR, NAAL, SBL, SST, SPT, Theology and Literature, NAAL, L'AEALAC) dan wel op het bredere terrein van vrouwenstudies.

Vanuit het programma i.o. zijn de afgelopen vier jaar gerenommeerde onderzoeksters op het terrein van Vrouwenstudies Theologie en Religiewetenschap uitgenodigd voor het geven van masterclasses. Deze traditie zal worden voortgezet.

Naast de coaching door deze onderzoeksters is ook het naar buiten toe presenteren van Nederlands onderzoek een belangrijk doel van deze bijeenkomsten. Incidenteel wordt ook aan Nederlandse onderzoeksters die tijdelijk in het buitenland verblijven expliciet gevraagd het onderzoeksprogramma onder de aandacht te brengen van verwante onderzoeksgroepen.

Om het Nederlandse onderzoek meer naar buiten te brengen is een Engelstalige bundel rondom de programma-thematiek uitgebracht (*Begin with the Body: Corporeality, Religion and Gender*, Leuven 1997). Het ligt in de bedoeling dat deze publicatie de eerste van een reeks wordt. De bundel is gepresenteerd op het internationale congres dat december 1997 heeft plaatsgevonden in Nieuweschans (Groningen). Mogelijk komen uit dit congres nog nieuwe publicaties voort. Voor het aangaan van nieuwe internationale contacten, ook buiten Europa, zijn congressen als deze van groot belang. Het streven is er eens in de vier jaar - met de wisseling van de actuele onderzoeksthematiek - een te organiseren.

Los van de actuele onderzoeksthematiek wordt vanuit het project structurele samenwerking gezocht met een viertal centra van vrouwenstudies onderzoek:

- * Met het Centre for Religion, Culture and Gender. Department of Religions and Theology, University of Manchester;
- * met het archief voor Feministische Befreiungstheologie in Kassel;
- * met het onderzoeksinstituut voor feministische theologie in Leuven;
- * met het Women Research Center in Colombo.